Ljubinko Pušić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Pregledni naučni članak
UDK: 316.72(497.113)
Primljeno: 31. 01. 2008.

JEDNA SLIKA MULTIKULTURALNOSTI U VOJVODINI: JEZIK KAO PRETPOSTAVKA ZA KOMUNIKACIJU[1]

An Image of Multiculturalism in Vojvodina: Language as a Condition for Communication

ABSTRACT *The paper presents summarized results of a part of the research entitled "Sociological Aspects of Multiculturalism and Regionalization and Their Influence on the Development of the Autonomous Province of Vojvodina and the Republic of Serbia." The fact that Vojvodina represents a distinctly multicultural region necessitated further research of the following two questions: Do the inhabitants of Vojvodina speak some of the minority languages (apart from their native languages)? Should the people belonging to the majority nation learn a minority language, if they live in the surroundings where the respective minority constitutes the majority? The research data points to the conclusion that there is an unstable social basis for sustainable multiculturalism.*

KEY WORDS *Vojvodina, places, minorities, multiculturalism, language*

APSTRAKT *U radu se propituje nekoliko posebnih pitanja koja se obično ne nalaze u "prvim redovima" danas uobičajenih definicija multikulturalnosti. Ova pitanja proizlaze iz činjenice da se u političkom diskursu sve češće problematizuje multikulturna slika Vojvodine a da se pri tome ne raspolaže validnim istraživačkim podacima. Kako jezik kao komunikacijski kanal može biti u funkciji pospešivanja multukulturalnosti, u radu se istražuje koliki je njegov značaj za stanovnike Vojovdine; podjednako u većinskoj i manjinskim grupama stanovnika. Svi rezultati ukazuju da, na žalost, multijezička slika Vojvodine veoma teško može da se sagleda kao podsticaj za održivu multikulturalnost.*

KLJUČNE REČI *Vojvodina, naselja, manjine, multikulturalnost, jezik*

---

[1] Rad predstavlja jedan deo rezultata istraživanja "Sociološki aspekti multikulturalnosti i regionalizacije i njihov uticaj na razvoj AP Vojvodine i Republike Srbije", u okviru višegodišnjeg projekta Odseka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Empirijski deo istraživanja sproveden je tokom 2003. godine. Nekoliko grupa pitanja koja se odnose na sociološke aspekte multikulturalnosti, takođe kao delovi ovog istraživanja, već je razmatrano i rezultati su predočeni naučnoj javnosti (Pušić, 2003a; Pušić, 2005.)

Neretko se u svakodnevnom govoru, a sve češće i u političkom diskursu, koristi pojam multikulturalnosti, pri čemu se pod tim pojmom najčešće podrazumeva veoma sveden ali danas već "standardan" set karakteristika. To su obično jezik, etnicitet i religija. Smatra se da je ovim zadata konstrukcija multikulturalnosti. Činjenica je, međutim, da je ovo minimalna moguća definicija multikulturalnosti, jedva dovoljna da se razume različitost sveta koji ispisuje savremena civilizacija. Kada bismo se ravnali prema ovako pojednostavljenom razumevanju različitosti, tada bi bilo moguće da razumemo i sve ono što predstavlja samu suštinu potrebe da s temom multikulturalnosti opštimo. Nadalje, tada bi bilo moguće da društvene nauke ponude praksi onaj najtraženiji "proizvod", aplikativnost sopstvenog teorijskog diskursa. Da je tako nešto moguće, sama tema multikulturalnosti ne bi verovatno ni postojala kao takva, jer bi i eventualni, ili pak obavezni problemi koji prate društva obeležena različitostima bili jednostavno rešivi. Ili bi, s druge strane, društvena teorija nudila jednostavne formule za razumevanje društvenih različitosti kojima je ispisana društvena stvarnost. Kako to nije slučaj, nužno je i sam pogled na pitanje multikulturalnosti proširiti do one mere koja nam omogućava da sagledamo množinu različitosti kojima se opisuje jedno društvo.[2] Društvena konstrukcija multikulturalnosti predstavlja možda jednu od najsloženijih društvenih konstrukcija sa, čini nam se, nikad dovoljno širokim obuhvatom. "U manje od tri desetljeća 'multikulturalizam' je postala riječ koju odmah priznaju političari, društveni komentatori, istraživači i opća javnost, bar u razvijenim, zapadnim zemljama. Istodobno, ne postoji neko široko prihvaćeno značenje multikulturalizma, već naprotiv, naglim bujanjem akademske literature i sve prisutnijih javnih rasprava vezanih uz taj pojam, čini se da još više rastu nejasnoće i nesporazumi oko njegovog određenja" (Mesić, 2006: 405). Osim tri konstitutivne i već rečene paradigme multikulturalnosti, svakako se mora računati i sa različitostima koje nastaju na drugim socijalnim i psihološkim ravnima: profesionalnoj, polnoj/rodnoj, generacijskoj, seksualnoj, obrazovnoj, rezidencijalnoj,

---

[2] Tema multikulturalnosti danas spada u jedan od veoma eksploatisanih teorijskih diskursa. To nije neobično ako se zna koliko su problemi ne-sporazumevanja među ljudima postali deo svakodnevice u gotovo svim sredinama. Samim tim, svakodnevno se velikom brzinom umnožavaju bibliografske jedinice koje su posvećene ovoj temi a njihovo praćenje, komentarisanje i određivanje prema njihovom idejnom korpusu postalo je gotovo neobilazno u društvenim naukama. Naša ideja ovom prilikom nije da manifestujemo (pre)poznavanje obimne, korisne, upitne ili najnovije građe iz ove preširoke oblasti, već da osvetlimo samo jedno od mogućih pitanja u konkretnom društvenom, kulturnom i prostornom kontekstu. Više kao nagovor na razmišljanje i istraživanje nego kao odgovor o problemima teorijskog pristupa multikulturanosti mogao bi da posluži, na primer: Lošonc (2000). Premda se u naslovu rada sadrži i imenica jezik, nije nam namera da se upuštamo u sociolingvističke ili kakve lingvistici približne diskurse. Nas ovom prilkom zanima prvenstveno sociološki omeđen "presek" stanja u mogućnostima da se i jezik "upotrebi" kao varijabla u "dijagnozama" multikulturalnosti. O različitim pristupima u razumevanju jezika u urbanim društvima, kao i o onim koje koriste sociolingvistika i sociologija, na primer, pisali smo na drugim mestima (v. Pušić, 2000).

fizičkoj, zdravstvenoj ili mentalitetskoj, na primer. Ovim se "lista" karakteristika kojim mogu da se imenuju različitosti svakako ne iscrpljuje. U zavisnosti od kulturno-genetičkih obeležja društava moguće je da u prvi plan izbiju sasvim posebne karakteristike društvenog života, kakve inače ne postoje u drugim sredinama. U tom svetlu pojaviće se i novi obrasci komunikacija koji će dovesti do jače izraženog nerazumevanja "drugih", onih koji se nalaze van tog kulturno-genetičkog kruga. Za razumevanje funkcionisanja takvih društava nije dovoljno saznanje da neka od njih, možda, nikada neće doći u situaciju da budu u kontaktu sa nekim drugim, njima veoma različitim društvima, te će i nesporazumi komunikacije biti svedeni na minimum. Međutim, u svetu u kome se akceleracija globalizirajućih procesa odvija tako očito a mogućnosti da se oni kontrolišu isuviše su slabe, može se postaviti i pitanje do kada će te kulturno-genetičke osobine nekih ekskluzivnih društava biti održive. Drugim rečima, da li i na koji način može da se računa sa ne-multikulturnim izazovom? Prilikom prebrzog zaključivanja moglo bi se učiniti da tako nešto predstavlja neodrživu budućnost. Ali, tako nešto ne mora da nas plaši. To što će ljudi iz Finske manje razumeti neke pojave i društva koja imaju problem komunikacije sa svojim susedima ili sadruštvenicima u Šri Lanki, na primer, ne mora obavezno da predstavlja problem koji treba da uđe u matricu multikulturalnosti. Uvek kada se pomene postojanje neke društvene matrice, pretpostavlja se da ona nosi u sebi i module i modele uz pomoć kojih mogu da se "slože" društva koja pokazuju znake nerazumevanja prema "ostalima" ili samo prema "nekima". Ili, kao što je bivalo na kraju druge polovine 20. veka a što nas je dočekalo i u ovom veku, da se ispostavljaju pravila uz pomoć kojih je potrebno uspostaviti društvenu ravnotežu multikulturalnog tipa u društvima koja nismo razumeli. To je stuacija kada se sa pozicije jednog Finca, i uz svu pomoć njegovog znanja a dodatno i dobre volje, želi da razreši problem Tamilaca, na primer. Čak i kada bismo pretpostavili da je tako nešto teorijski moguće, uvek bismo se pitali da li je za komunikaciju dovoljno teorijsko znanje ili je potrebno još nešto. I gotovo da bi se sasvim jednostavno najveći broj ljudi dosetio da je za bilo kakvu komunikaciju, kao uslov svih uslova, neophodno poznavanje jezika onog sa kojim se želi komunikacija. Kada izostane jezik kao prvotno sredstvo komunikacije, nije moguće očekivati da se uspostave ni ostali komunikacijski kanali, a još manje da oni funkcionišu.

Reč je, dakle, o kulturi. Pokušaji da se definiše kultura ili pak njeni pojedini oblici, beskrajni su. O vezi jezika i kultura, ali dodatno u prostornom kontekstu, kao svojevrsnim paradigmama u građenju društava, pisano je na razne načine (Pušić, 2005: 394). Proizlazi da svako ko se domaši pitanja kulture pokušava da stvori "originalni" misaoni krug u koji će stati sve definicije kulture i sva kulturna praksa. Vrlo dobro znamo da su takvi pokušaju često bespotrebni jer im je važnost ograničena samo do pojave nekog novog teorijskog diskursa. Postoje, međutim, i takve sintagme kojima se obuhvataju pojedini specifični pojavni oblici kulture i koje

služe kao konvencije u službi boljeg međusobnog sporazumevanja onih koji se za ova pitanja interesuju. Tako bismo moglo da prihvatimo da postoje kulture koje nastoje da budu teritorijalno koncentrisane i zasnovane na 'zajedničkom jeziku' i koje V. Kimlika naziva "socijetarnim kulturama" (Kimlika, 2001: 154; Kimlika, 2002: 100). Čini nam se, međutim, da razumevanje ovog pitanja prvenstveno u ključu (nacionalnih) manjina, znatno redukuje samu ideju. Ako znamo da se najširi krug multikulturalnosti koji se rasprostro svetom na kraju druge polovine 20. veka i prelio u sadašnje vreme, dominantno odnosio na pitanje "većina-manjina", tada znamo da je osim kulturne dobijao i dominantno političku dimenziju. Neretko, političko je u prvi plan isturilo kulturno, da bi se napravila prividna prepreka za eventualnu političku nekorektnost. Mnoga društva koja su komponovana kao višekulturna imala su i još uvek imaju problem kako da u diskurs kulturnog "zaviju" sve ono što bi moglo da ima prizvuk nepoželjnog političkog konteksta. Mnogo napora je uloženo u pokušaje da se uz pomoć kulture "osvoje" one društvene pozicije koje omogućavaju neki oblik privilegovanog društvenog položaja. U društvima koja su pokušala da budu multikulturna u novom političkom smislu reči, pre nego što su zaista postala demokratska (pri čemu i Srbija može da posluži kao primer), moguće je da dođe do konverzije prava manjina i većina, odnosno do novog nesklada u kome će se, štiteći prava manjina, istovremeno ugroziti i prava većina. Razume se da su pojmovi institucije (u smislu stabilne društvene konstrukcije) i demokratije, ključni u pokušajima da se dospe do aplikativnih formi multikulturalnosti. "Više nego ikad u politici demokratski multikulturalizam pruža priliku za institucionalnu inventivnost i fleksibilnost i nameće potrebu za njima" (Dolmear, 2001: 268). Ukoliko bismo želeli da se udaljimo od jezičke paradigme, mogli bismo da vidimo da konverzija o kojoj govorimo može da nastupi i u slučaju seksualnih sloboda, prava na "drugačiji stil života" i, nezavisno od jezika, u odnosu na etnicitet.

U tematizovanju višekulturalnosti, *sloboda* se ispostavlja kao najčešće korišćen pojam uz pomoć kog se pokušava da objasni sam smisao susreta i komunikacije kulturnih različitosti. Premda pojam ima nesumnjivu civilizacijski zadatu specifičnu težinu i istorijski testiranu vrednost, novoproizvedene teorije liberalne multikulturalnosti od sedamdesetih godina prošlog veka pokušavaju da ga označe prvenstveno kroz mesto i ulogu nacionalnih manjina unutar višekulturnih društava. Insistiranje na takvoj konstrukciji vrlo lako može da postane predmetom političkih manipulacija. Nije moguće jednostavno prihvatiti tvrdnje da definicija slobode u liberanom ključu može da se razlikuje od slobode bilo kada, bilo gde i pod bilo kakvim uslovima. Karakter libertatskih tvrdnji postaje još upitniji kada se pojam slobode spregne sa svojim logičkim parom *prava*, te kada se to dovede u vezu sa položajem i oblicima funkcionisanja nacionalnih manjina u višekulturnim društvima.

Sledeća grupa pojmova koja se svakako može dovesti u vezu s pitanjem korišćenja jezika odnosi se na intergraciju, s jedne strane, i afirmaciju identiteta, s druge strane. U definisanju intregracije u višekulturnim društvima najčešće se polazi od očekivanja da većinske zajednice prihvate oblike, ritam, domete i potrebe manjinskih grupa za integracijskim procesima. Pojam integracije se od strane manjinskih grupa najčešće doživljava kao otvorena pretnja opstanku kulturnih modela, ličnih sloboda i svakodnevnog života, pretnja koja potiče od većinskih grupa. Drugim rečima, u takvim modelima mišljenja najčešće se polazi od uverenja da je integracija stvar prisile, te da je po svojoj suštini ona jednaka asimilaciji. Tako ima i mišljenja, koja u najmanju ruku traže ozbiljnu reviziju, da je "Kao najbitniji činilac nacionalnog i kulturnog identiteta, jezik tokom istorije dolazio u prvi plan asimilacije potlačenih nacija i etničkih grupa" (Čabarkapa, 1999: 67). U političkoj praksi reagovanja manjina na izazove integracije najčešće se mogu sresti oblici koji podrazumevaju neku vrstu pretnje: "uništavanje", "ukidanje", "minimiziranje"– što implicira obavezni predumišljaj većinskih grupa. Kao da se zaboravlja da je nužno uvesti i sledeći pojam, odnosno – *mogućnost i pravo izbora*, naravno pod pretpostavkom funkcionisanja demokratskog, otvorenog i pristojnog društva i dakako pravne države. Ukoliko rečene pretpostavke zaista postoje, tada je i pitanje koje se u liberalnim teorijama multikulturalnosti postavlja – da li postoji društvena pravda u pogledu zahteva manjinskih etničkih grupa za uključivanjem u društvo većinskog jezika – pogrešno postavljeno. Mi ne polazimo od stava da se na suprotnom kraju od izazova integracije nalazi bauk nacionalizma većinskih grupa. Ideje sa takvim predznakom, koje su već davno dobile adjektiv balkanskog i ruandskog, po našem mišljenju predstavljaju potrošenu političku robu i kao takve treba da budu prepoznate u svakom teorijskom diskursu. A evo i zbog čega: pod integracijom podrazumevamo dvosmeran komunikacijski kanal u kome je ključan proces i pojam *prilagođavanja.* Međutim, prihvatamo da je za dubinska istraživanja ove vrste potrebno imati na umu da "u modernom svetu nacionalizam predstavlja možda najneodoljiviji identitetski mit, ali taj mit nalazimo u raznim oblicima" (Smit, 1998: 7). U društvenoj laboratoriji kakvu danas predstavlja Evropa, s pojedinim njenim pregrejanim delovima poput, danas, jugoistočnog Balkana a sutra već nekog drugog dela, raste i senzibilitet za mnoga pitanja multikulturalnosti, a svakako i ono koje se odnosi na jezičke barijere između manjina i većina. Naznačili smo kako se jedna mimikrična teorijska paradigma preobratila u mimikričnu političku praksu.

Reč je, dakle, i o jeziku i kanalu kulturne komunikacije koji on predstavlja. Tema svakako nije nova i reklo bi se da je postala predmetom interesovanja gotovo svih analitičara društvene stvarnosti, bez obzira iz kog naučnog kruga oni dolazili. Pitanje međusobne komunikacije u multietničkim sredinama jedno je od osnovnih. Vrsta, oblik i način komunikacije određuju tip društva, a komunikacija čini *conditio sine qua non* multietničkog društva. Poznato je da su oduvek tokom ljudske istorije bivala društva u kojima su postojali razni oblici komunikacije sa drugostima i

drugima, kao i ona društva koja su bila zatvorena i u kojima se komunikacija ograničavala *samo* na pripadnike *samo* određene grupe. Takva društva nisu obavezno morala da budu i zatvorena društva, ali se karakteristikama komunikacijskih kanala ispisivala i njihova pozicija u društvenom svetu. Takođe je jasno da nije oduvek bilo moguće da se društveni svet teorijski dovoljno jasno opiše, niti da se empirijski obuhvati.

Ne ulazeći ovom prilikom u složeni svet društvenih komunikacija, njihove tipologije i klasifikacije, zanima nas onaj primarni komunikacijski kanal kojim se sporazumevaju pripadnici određenog i u konkretnom slučaju istog društva a različitih socijetarnih kultura. Van stabilne društvene konstrukcije takvog kanala, društva postaju podeljena. Čini se da posmatranju multikulturalnosti u sociološkom ključu danas nedostaje i jedan pojam koji se, zbog masovno nekritičke (zlo)upotrebe nalazi na granici teorijske iskoristljivosti – *održivost*. "Koncept održive multikulturalnosti podrazumeva principe grupisanja ljudi na načine i u meri koja im omogućava da unutar određenog prostora pronađu minimalni zajednički imenilac zajedničkog življenja. U otvorenom društvu to nikako ne znači da je reč samo o etničkim ili religijskim elementima grupisanja, već su u funkciji svi oni elementi koji govore jezikom otvorenog društva: od ekonomskih, pa do stepena građanske uljudnosti ili kulturnih preferencija. Ne treba imati iluzija da je nastanak ovakvih socijalnih prostora lako ostvariv. Istovremeno, ne treba imati iluziju da se van demokratskih načela organizacije društva, u kojima je njegovo građansko stasavanje jedan evolutivan proces, ovakva ideja uopšte može realizovati" (Pušić, 2003: 19).

Kako smo naznačili, pitanje komunikacije u višekulturnim društvima svakako nije utemeljeno samo u jeziku kojim govore pripadnici pojedinih zajednica, već je oblikovano znatno širim 'repertoarom' obeležja. Ispitivanje svih tih sadržaja s jedne strane predstavlja pokušaje da se obuhvati celina opštenja između ljudi različitih kulturnih obeležja, te da se izoštri dosta zamućena teorijska predstava o tome šta multikulturalnost može biti. S druge strane, konkretna istraživačka laboratorija uvek otvara mogućnosti empirijske provere nekih teorijskih stavova. Nema sumnje da je u tom pogledu Vojvodina jedan od najinteresantnijih regiona na području Jugoistočne Evrope.

Veoma složena etnička slika Vojvodine, sasvim prirodno, ima svoje čitljive kulturne i prostorne nijanse. Ovo tradicionalno imigraciono područje tokom vremena dobilo je obrise prostornog 'pozicioniranja' pojedinih etničkih grupa; kako u gradovima, tako i u manjim naseljima. Poznato je da u Vojvodini postoje naselja, pogotovo sela, sa tradicionalno većinskim stanovništvom mađarske, slovačke, rumunske, rusinske… etničke pripadnosti.[3]

---

[3] U okviru pomenutog istraživanja, na višestruko stratifikovanom uzorku, analizirani su odgovori 1.204 ispitanika iz različih socioekoloških tipova naselja.

Tabela broj 1. Obuhvaćenost ispitanika po teritorijalnom principu

Okrug

Okrug		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	juznobacki	394	32.7	32.7
	juznobanatski	182	15.1	15.1
	severnobacki	166	13.8	13.8
	srednjebanatski	155	12.9	12.9
	sremski	130	10.8	10.8
	severnobanatski	89	7.4	7.4
	zapadnobacki	88	7.3	7.3
	Total	1204	100.0	100.0
Total		1204	100.0	

Većinski udeo nacionalnih manjina u ovakvim naseljima svakako ne znači da je komunikacija s manjinskim grupama većinskog naroda na bilo koji način ometena. Znatno je veći broj onih naselja u kojima žive pripadnici srpske nacionalnosti. Takođe je poznato da se u većim naseljima, posebno u gradovima, tradicionalno raspoznaju pojedini delovi u kojima pretežno žive pripadnici određenih manjinskih grupa. Međutim, i ti 'etnički kvartovi' tokom vremena pretrpeli su izmene u pogledu etničkog sastava, tako da je relativno teško prostorno zaokružiti teritorije koje naseljavaju pojedini etnici.

Naš pokušaj ovom prilikom je da odgovorimo na vrlo uzak segment problema multikulturne komunikacije, upravo onaj koji zavisi od poznavanja jezika sredine u kojoj žive stanovnici Vojvodine.[4] Polazno pitanje postavljeno ispitanicima je: "Da li govorite neki od jezika nacionalnih manjina, a koji nije i vaš maternji?"

Potrebno je imati u vidu da je nacionalna zastupljenost u istraživačkom uzorku odraz realnog učešća pojedinih nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu Vojvodine. U ukupnom uzorku obuhvaćeno je ukupno 69,4% ispitanika srpske nacionalnosti, 2,6% crnogorske, 4,6% hrvatske, 9,8% mađarske, 1% slovačke, 0,8% rumunske, 0,2% rusinske, 0,5% romske, 0,1% albanske, 7,1% jugoslovenske, 1% bunjevačke i 3% drugih nacionalnosti.

Tabela broj 2. Obuhvaćenost ispitanika po mestu boravka

Mesto boravka

		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Novi Sad	300	24.9	24.9
	Subotica	156	13.0	13.0
	Zrenjanin	125	10.4	10.4
	Pancevo	120	10.0	10.0
	Sombor	80	6.6	6.6
	Kikinda	66	5.5	5.5
	Sremska Mitrovica	61	5.1	5.1
	Vrsac	57	4.7	4.7
	Backa Palanka	46	3.8	3.8
	Stara Pazova	30	2.5	2.5
	Temerin	29	2.4	2.4
	Sid	25	2.1	2.1
	Novi Becej	23	1.9	1.9
	Novi Knezevac	12	1.0	1.0
	Backi Petrovac	11	.9	.9
	Mokrin	11	.9	.9
	Mali Idjos	10	.8	.8
	Beska	10	.8	.8
	Ruski Krstur	8	.7	.7
	Djurdjevo	8	.7	.7
	Srpska Crnja	7	.6	.6
	Alibunar	5	.4	.4
	Pecinci	4	.3	.3
	Total	1204	100.0	100.0
Total		1204	100.0	

Kako smo na samom početku utvrdili da pol ispitanika nije bitan za ovo određenje, sledeća stvar kojoj pridajemo značaj je starost ispitanika. Generalno, najveći broj ispitanika svih starosnih grupa ne govori nijedan od jezika nacionalnih manjina a koji istovremeno nije i njihov maternji jezik. Učešće takvih ispitanika veće je kod mlađih starosnih grupa: do 45 godina starosti to učešće je iznad 70%, a kod populacije koja je starija od 46 godina, to učešće je u rasponu 57,3-68,1%. Odnosno, u starosnim grupama iznad 51 godine starosti jezikom nacionalnih manjina govori prosečno svaki peti ispitanik. To bi moglo da znači da mlađi stanovnici Vojvodine sve manje imaju potrebu da na ovaj način budu 'u vezi' sa onima koji ne govore jezik koji istovremeno nije i njihov maternji. U pojednostavljenom zaključivanju moglo bi se reći da jezička komponenta

multikulturalnosti slabi, ali za to još uvek nemamo dovoljno kvalitativnih pokazatelja. Istraživanje je pokazalo da je zanemarljiv broj ispitanika koji zna jezik nacionalnih manjina, ali neće njime da se služi. U svim starosnim grupama postoje oni koji razumeju taj jezik, ali nisu u stanju da govore, a prosek (16,3%) približno odgovara distribuciji unutar svake starosne grupe. Takođe se pokazalo da obrazovanje ispitanika nije relevantno za pitanje komunikacije na jeziku manjina. Kao i kod uzrasnog činioca i ovde je odrečan odgovor na prvom mestu kod većine ispitanika svih obrazovnih kategorija i kreće se u rasponu 62,1-70%. Približne podatke nalazimo i kada je reč o statusu ispitinika, odnosno kod zaposlenih, nezaposlenih, izdržavanih lica i penzionera.

Zanimanje ispitanika pokazuje nekoliko interesantnih korelacija. Prvo, značajno iznad proseka od 67,3% onih koji se ne služe jezikom nacionalnih manjina a koji istovremeno nije i njihov, nalaze se novinari, lekari i umetnici, ali to ne važi i za ostale grupe zanimanja sa visokom školskom spremom. Drugo, u veoma zastupljenoj grupi ispitanika koju čine učenici/studenti, veliki broj njih, odnosno 73,4%, ne govori drugi jezik nacionalnih manjina a koji istovremeno nije i njihov. Slična situacija je i u drugoj grupi po zastupljenosti, kada je reč o vrsti zanimanja (kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici), gde 78,4 % ne govori jezik manjina. Ova grupa podataka, s jedne strane, ponovo jasno govori da su mladi ti koji sve slabije komuniciraju na ovaj način, dok se sa druge strane vidi da slično reaguju i ispitanici u onim zanimanjima kod kojih se zahteva niži stepen obrazovanja.[5]

Kada je reč o sektorima delatnosti, tada dolazi do neke vrste iznenađenja: Bitno iznad proseka od 14,8%, jezikom nacionalnih manjina koji nije istovremeno i njihov maternji jezik služi se preko trećine zaposlenih u sektoru kulture i informisanja. To bi možda moglo da znači da su poslenici u kulturi i informisanju 'dobro raspoređeni', odnosno da se vodilo računa da se u multijezičkim sredinama na takvim pozicijama nađu ljudi kojima jezik manjina nije stran. Sa druge strane, oni koji su zaposleni u sektoru privrede, trgovine/ugostiteljstva/turizma, visokom školstvu, uslužnim delatnostima i školstvu/zdravstvu, uglavnom u više od 2/3 slučajeva ne govore jezike nacionalnih manjina. Možemo samo da pretpostavimo da jednako tako veliko učešće u sektoru javnih službi znači da se oni, koji ipak govore jezik manjina koji nije i njihov, nalaze u sredinama gde preovladava stanovništvo mešanog etničkog sastava.

Da vidimo sada koliko je ukorenjenost u jednoj sredini od značaja za ovo pitanje. Pretpostavka je da u onim delovima Vojvodine gde je mešovit etnički sastav

---

[5] Ono što ovom prilikom nedostaje a što bi moglo da pruži potpuniju sliku o stanju jezika pojedinih nacionalnih manjina, jeste podatak o maternjem jeziku ispitanika i podatak o drugom jeziku manjina kojim se ispitanici služe. Sve ovo ne bi trebalo da predstavlja samo zbirku statističkih pokazatelja, već i podlogu za stvaranje strategije o načinima organizacije i funkcionisanja onih društvenih segmenata koji proizilaze/temelje se na poznavanju jezika sredine.

stanovništva tradicija, postoji i veći broj stanovnika koji mogu višejezički da komuniciraju. Za poređenje odnosa prema znanju jezika manjine veoma je važno to što je u istraživačkom uzorku bilo svega 5% više domicilnog nego doseljenog stanovništva. Naime, rezultati pokazuju da među velikim učešćem onih koji ne govore jezik manjina ipak preovladava doseljeno stanovništvo. U ovoj grupi ukupno je 72,6% takvih, što je za 10% više od učešća domicilnog stanovništva. Isti slučaj je i kod kategorije onih koji ne mogu da govore jezik ali ga razumeju, kao i kod onih koji ga znaju ali neće da na njemu komuniciraju. Dakle, starosedeoci nešto češće mogu da komuniciraju na drugim jezicima. Sasvim je izvesno da je za ovakve relacije relevantno i područje iz kog je stanovništvo emigriralo u Vojvodinu. Od doseljenih lica (kojih ima ukupno 47,1%) od kojih 72,6% ne govori nijedan jezik manjina koji istovremeno nije i njihov, najveće je učešće doseljnih (posmatrano u respektabilnim grupama, dakle onima sa učešćem većim od 10%) iz Federacije BiH (92,5%) a najmanje iz Vojvodine (65,4%), pri čemu ovo poslednje znači da je došlo samo do promene mesta stanovanja unutar prostora Vojvodine. Moglo bi se zaključiti da je situacija očekivana: među poznavaocima jezika manjina znatno su zastupljeniji oni koji su se i ranije kretali unutar vojvođanskog prostora.

Od onih koji su dosljeni iz drugih područja, jezikom nacionalnih manjina koji istovremeno nije i njihov u najvećem broju se služe doseljeni iz Hrvatske (12,1%). Doseljeni iz ostalih područja (bez obzira na zastupljenost u ukupnom broju doseljenih) izuzetno retko govore jezik manjine: doseljeni iz Republike Srpske u 1,5% slučajeva, Federacije BiH i centralne Srbije 3%, sa Kosova i iz Beograda 1,5%. Manja spremnost doseljenih na multilingvalnu komunikaciju verovatno ima različite uzroke u pojedinim grupama dosljenika, zavisno od regiona iz kojih su emigrirali. Poznata je teza o tesnoj povezanosti kulturnog identiteta i pojedinih geografskih područja i važnosti te veze za dobrobit i emocionalnu stabilnost čoveka i njegovu privrženost lokalnim, regionalnim i nacionalnim zajednicama (Spiegel, 1992: 33). Međutim, kod svih je naglašena potreba da komuniciraju samo na svom maternjem jeziku. To svakako menja stereotipnu predstavu o prostoru Vojvodine gde su starosedeoci 'makar malo' znali jezik 'onih drugih'.

Razumljivo je da i podaci o nacionalnosti, a koja se vezuje za znanje jezika manjina, govore o nekoj vrsti kvaliteta multikulturnih odnosa u Vojvodini. Očekivano je, a i podaci to govore, da upravo nacionalne manjine imaju izraženiju potrebu da komuniciraju i na drugim manjinskim jezicima. Tu spremnost najviše izražavaju Slovaci (38,5%), Mađari (37,7%), Hrvati (29,5%) i Jugosloveni (31%). Istovremeno, Srbi (67,5%) i Crnogorci (71,9%) u najvećem broju slučajeva ne znaju nijedan jezik nacionalnih manjina u sredinama u kojima žive. Ove podatke ne treba tumačiti isključivo kao težnje ka kosmopolitizmu, sa jedne, ili ksenofobiji, sa druge strane. Pitanje jezičke komunikacije svakako zavisi i od 'odnosa snaga' većinskih i manjinskih naroda, ali i od niza situacionih okolnosti. Smatramo da ovaj podatak ništa više ne utiče na stvaranje slike o multikulturalnoj komunikaciji, nego bilo koji

drugi podatak u stratifikovanim grupama stanovnika. Takođe je očekivano da odgovori u kojima se prati konfesionalna pripadnost ispitanika odgovara učešću po njihovim nacionalnim obeležjima. Tako se, na primer, dolazi do saznanja da jezikom nacionalnih manjina, a koji nije istovremeno i njihov maternji jezik, služi 41,5% ispitanika katoličke konfesionalne pripadnosti, 16,7 % luteransko-reformatorske i svega 9,2% pravoslavnih ispitanika. Pripadnici ostalih konfesija služe se jezikom ostalih nacionalnih manjina u zanemarljivo malom broju.

Teritorijalna distribucija podataka o jeziku nacionalnih manjina sasvim očekivano odgovara prostornom rasporedu nacionalnih manjina na teritoriji Vojvodine. Ubedljivo najveće učešće ispitanika koji govore i jezik nacionalnih manjina a koji istovremeno nije i njihov maternji jezik uočava se u Severnobačkom okrugu gde u Subotici, ali i ostalim manjim naseljima, živi veliki broj pripadnika mađarske i hrvatske nacionalne manjine. U toj sredini čak je 46,7% takvih ispitanika, dok je srednja vrednost za teritoriju cele Vojvodine 15,6%. Istovremeno, tu je i najveća koncentracija onih koji ne govore neki drugi jezik nacionalnih manjina, ali ga razumeju. Sa druge strane, ubedljivo najmanje učešće takvih ispitanika je u Sremskom okrugu (6,4%) a zatim u Južnobanatskom (8%) i Južnobačkom okrugu (8,8%). Na ovaj način vrlo jasno se vidi da funkcionalna multikulturalnost ima svoj prostorni izraz. Prirodno je da se ljudi radije opredeljuju da žive u sredini gde je njihov maternji jezik u najširoj upotrebi, ali je takođe razumljivo da postoji potreba da se prostorno koncentrišu i pojedine manjinske grupe. U tom slučaju oni žive u neposrednoj blizini ljudi koji su im po tom važnom, manjinskom obeležju, slični i tako doživljavaju grupnu sigurnost.

Distribucija ovako grupisanog stanovništva po naseljima Vojvodine refleksija je mikroregionalnih odnosa. U Subotici, koja je centar Severnobačkog okruga, 49,7% ispitanika odgovorilo je potvrdno, što snažno odstupa od srednje vrednosti, tj. od 15,6%. Saglasno tome je i odrečan odgovor u 28,2% slučajeva, odnosno odstupanje od srednje vrednosti koja iznosi 67,4%. Nešto manja zastupljenost ovakvih odgovora, ali sa istim odnosima, zatiče se i u Novom Kneževcu: 40%, odosno 26,7%. Obrnuto, najmanje se govori neki drugi jezik nacionalnih manjina u centru Sremskog okruga, Sremskoj Mitrovici, svega 3,9%. U grupu sa velikim odstupanjem spada i Sombor u kome se 78,4% ispitanika ne služi ni jednim drugim jezikom nacionalnih manjina. Interesantno je da je najmanje učešće bilingvalnih manjinskih grupa među svim naseljima u kojima u kojima je obavljeno ispitivanje u Veterniku, svega 5%. Ovo prigradsko naselje koje se neposredno naslanja na Novi Sad, poznato je kao naselje sa pretežno doseljenim stanovništvom. Ima osnova za pretpostavku da se u ovakvim slučajevima tradicionalna ‘mešavina’ starosedelačkog i doseljenog stanovništva ispostavlja kao pogodnija podloga za složene multikulturne odnose. Znamo da su u većini prigradskih naselja koja su izgrađena tokom poslednjih migracijskih talasa, svoje stanište našli oni koji su na neki način morali da napuste prethodna boravišta. Prethodno iskustvo u višekulturnim

sredinama Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova i Metohije, verovatno je kod izvesnog broja stanovnika stvorilo neku vrstu animoziteta prema 'drugima'. Takva iskustvena podloga svakako nije ona na kojoj se može graditi osećanje zajedničkog života u višekulturnoj sredini.

Da li pripadnici većinskog naroda treba da uče jezik nacionalne manjine, ako žive u njenom okruženju?

Saznanje da je vojvođanski prostor višekulturan gotovo da nije potrebno dokazivati istraživanjima. Međutim, tokom vremena, sadržaj i oblici multikulturalnosti neprekidno se menjaju. Istorijske okolnosti koje su dovele do jednog oblika suživota, menjaju se pod uticajem novih globalnih i lokalnih istorijskih, političkih, ekonomskih – u najširem smislu reči – društvenih okolnosti. Ove promene uočljive su podjednako u seoskim naseljima i gradovima. Naravno, grad i dalje ostaje neka vrsta društvenog lakmusa gde se neprekidno propituje istorijsko utemeljenje kosmopolitizma i njegova predstava kao kompendijuma sveta, a u poslednje vreme, na čemu se sve više insistira, njegova uloga u izgradnji multikulturnog društva (Pušić, 1998: 206). Prisilne migracije, naročito tokom poslednje decenije prošlog veka, političke tenzije i ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije stvorili su i kod većinskog i kod manjinskih naroda osećanje nesigurnosti. Osećanje teskobe na prostoru Vojvodine sasvim očekivano potvrđuje se i u stavovima stanovnika u pojedinačnim naseljima. Najnovija etnička 'nameštanja' u prostoru Vojvodine s jedne strane izazivaju potrebe za homogenizacijom, dok se s druge strane pojačavaju zahtevi za asimilacijom. Nijedan od ova dva oblika kolektivnog ponašanja nije dobra pretpostavka za izgrađivanje multikulturalno održivih zajednica. Kako nakon ratova u bivšoj Jugoslaviji 'ništa više nije isto kao pre', to se i oblici teritorijalne i funkcionalne organizacije života u Vojvodini moraju neprestano dograđivati. "U svom razvoju Vojvodina je prošla kroz periode dinamičnih društveno-istorijskih promena od kojih su mnoge ostavile duboke tragove u prostoru. Ovi tragovi su prisutni i karakteristični naročito kada je reč o načinu naseljavanja prostora današnje Vojvodine izgradnjom naselja i načina života u njima" (Pušić, 1987: 5). Nešto ranije naznačili smo kako jezik kojim govore ljudi ne mora biti primarno obeležje kvaliteta odnosa u višekulturnim društvima. Međutim, jezik je istovremeno jedan od najosetljivijih pokazatelja o promeni obazaca ponašanja u dinamičnom društvu.[6]

---

[6] Premda više kao reminiscencija koja govori o oblicima i načinima svakodnevnog života, nego kao istraživački podatak, setićemo se da je do Drugog svetskog rata bilo je uobičajeno da oni koji su želeli da se bave trgovačkim zanatom u Vojvodini znaju bar tri jezika: srpski, mađarski i nemački. Samo na taj način moglo se biti dobar trgovac, pa tek na drugom mestu i dobar sugrađanin. (Ova

Većinski narod uvek je odgovoran za kvalitet života sopstvenog, kao i manjinskih naroda. Potreba da se živi bolje jednaka je obavezi da svi žive bolje. Nije moguće govoriti o održivosti višekulturnog društva u kojoj samo jedan njegov deo ima otvorene društvene kanale ka bilo kom materijalnom ili društvenom obliku blagostanja. Pod tim ne podrazumevamo samo niti primarno ekonomski prosperitet, već sve okolnosti kvalitetnog svakodnevnog života.

Prema pitanju da li pripadnici većinskog naroda treba da znaju jezik nacionalnih manjina ako one žive u njihovom okruženju, nije moguće imati apriopran stav, sa pretenzijom da on bude ispravan. Opet, znamo da za sociološko razumevanje društvenih problema vrednosna neutralnost često nije najbolji put. Okolnosti u kojima se grade potrebe za oblicima komuniciranja u višekulturnim društvima, raznovrsne su.[7]

Na pitanje koje je u istraživanju postavljeno kao: "Da li pripadnici većinskog naroda treba da uče jezik nacionalne manjine, ako žive u njenom okruženju?", dobijeni su sledeći odgovori:

Nemam stav o tome	21,4 % ispitanika
Ne	51,8 % ispitanika
Da	26,8 % ispitanika

Više puta pokazano je da pol nije u vezi sa odnosom prema ovom problemu ali da starost ispitanika jeste. Tako i ovom prilikom saznajemo da je kod prvog odgovora 'nemam stav o tome' najveće učešće najmlađe starosne grupe, od 18-25 godina (27,7%), te da se to učešće kontinualno smanjuje sve do populacione grupe 71-75 godina. Najmanje najmlađeg stanovništva smatra da je učenje jezika nacionalnih manjina potrebno (15,9% u grupaciji onih do 25 godina starosti). U svim ostalim starosnim grupama između petine i polovine ispitanika smatra da je potrebno znati jezik manjine. Takav stav je kontinualno izraženiji kod starijih uzrasnih grupa. Iskustvo življenja u multikulturnoj zajednici, ali i to da stariji u većem broju govore ili bar razumeju neki od jezika manjina, reflektuje se i na ovakve odgovore.

Kada je reč o vezi između odgovora na ovo pitanje i završene školske spreme, nije uočena nijedna pravilnost koja bi bila relevantna za zaključivanje. Od prosečnih

praksa važila je ne samo u gradovima već i u selima.) Kako smo videli u našem istraživanju, danas u uslužnim delatnostima nije uobičajeno da se govori i jezik nacionalne manjine.

[7] Ovo istraživanje obavljeno je u vremenu u kome su političke, ekonomske i ukupne društvene okolnosti ispunjene tenzijama. Svakovrsna nesigurnost, koja proizlazi iz haotične tranzicije, sasvim prirodno stvara kod ljudi različite odbrambene mehanizme. Oni mogu da budu manje ili više uočljivi. Smatramo da je odnos prema jezicima koji se govore u takvim društvima dobar pokazatelj ukupnog društvenog stanja.

vrednosti odudaraju stavovi ispitanika u najmanje obrazovanoj kategoriji (nezavršena osnovna škola), ali je istovremeno i reč o nereprezentativnom uzorku. I pored toga što smatramo da status ispitanika (zaposlen, nezaposlen, izdržavano lice, penzioner) nije odveć relevantan za sociološku analizu stavova, beležimo da se kategorija koju predstavljaju penzioneri u najvećem broju izjasnila kako smatra učenje jezika potrebnim (43%); gotovo duplo više nego zaposleni, koji predstavljaju polovinu ispitivane populacije.

Pretpostavka da zanimanje ispitanika može do izvesne mere da utiče na stavove o potrebi učenja jezika nacionalne manjine, nije se potvrdila. Usled velikog broja različitih zanimanja koja su predviđena upitnikom (ukupno 27), došlo je do rasipanja ispitanika, tako da se jedino u grupi zanimanja 'tehničar' i 'student/učenik' javlja učešće koje prelazi 10% ukupnog broja ispitanika. I upravo u grupi 'student/učenik' najmanji broj njih smatra da je potrebno učiti jezik nacionalne manjine (16,1%). Podatak da najmlađa ispitivana populacija ima najizraženiji radikalan stav o tome da jezik manjina nije nešto što bi trebalo da bude zastupljeno, nalazili smo i kod ostalih pitanja. To nije osnova na kojoj se može graditi održiva multikulturalnost. Međutim, da bi se mogli donositi složeniji zaključci, bilo bi neophodno da se dubinski prouče razlozi kojima su se ispitanici rukovodili kod pojedinih iskaza. Kada je reč o sektorima delatnosti iz kojih dolaze pojedina obeležja prema pitanju učenja jezika manjina, najveći broj afirmativnih stavova ispoljava se u kulturi/informisanju (42,5%) a najmanji u trgovini/ugostiteljstvu/ turizmu (19,4%). Neopredeljenost prema ovom pitanju zastupljena je gotovo ravnomerno u svim delatnostima i odgovara prosečnoj vrednosti od 21,1%.

Pitanje dugotrajne vezanosti za prostor Vojvodine ima delimičnog uticaja na stavove o potrebi učenja jezika. Kod nekih ranijih pitanja videli smo da se starosedeoci prema potrebi manjina da dominantno koriste svoj maternji jezik odnose s nešto više razumevanja i, rekli bismo, tolerancije. Tako je i ovom prilikom: dok približno po jedna četvrtina ispitanika u obe grupe ('nastanjeni u mestu boravka od rođenja' ili 'doseljeni') afirmativno prilazi ovom pitanju, mišljenje da jezik manjina ne treba učiti iskazuje nešto veći broj doseljenih lica (56,4%) od starosedelaca (47,6%). Interesantno je i da znatno veći broj starosedelaca nema stav prema ovom pitanju (25,2%) od doseljenih (17,1%). To bi, možda, moglo da govori o iskustvu starosedelaca da je ponekad bolje o pitanjima manjina, makar javno, ne iskazivati svoje stavove. Da vidimo iz kojih krajeva su doseljeni stanovnici u grupi onih koji imaju afirmativan ili negativan odnos prema ovom jezičko-kulturnom pitanju. Najveće učešće u negativnom stavu je kod stanovništva koje je doseljeno iz Hrvatske (67,9%) a zatim iz Federacije BiH (60,4%). Ovako veliko učešće pokazuju i stanovnici koji su se doselili iz Crne Gore i Makedonije, ali njih ima malo u ukupnom uzorku. Istini za volju, među Vojvođanima je i najveće učešće onih koji su za učenje jezika nacionalnih manjina u okruženju, preko četvrtine. Nešto veće učešće u afirmativnom stavu prema ovom pitanju iskazuju doseljeni iz Centralne

Srbije, odnosno 30,4%. Među doseljenima iz Hrvatske je najmanje onih koji imaju afirmativan stav prema ovom pitanju, svega 11,5%. Kao i kod ostalih sličnih pitanja u kojima je razmatran kulturno-jezički odnos prema nacionalnim manjinama, i ovde se pokazuje da područja sa kojih se migriralo prema Vojvodini opredeljuju i stavove prema zatečenim nacionalnim manjinama. Iskustvo života u prethodnom mestu boravka (često je to i zavičaj u koji nema izgleda da će se mnogi vratiti), kod jednog dela tog stanovništva gradi i neku vrstu animoziteta prema nacionalnim manjinama koje zatiču u Vojvodini. Ova vrsta podataka može da ima i jednu drugačiju interpretaciju, onu koja polazi od nacionalne pripadnosti ispitanika. Stav da **ne** treba učiti jezik nacionalnih manjina najizraženiji je kod pripadnika većinskog naroda, Srba, i to u 60,6% slučajeva. Po učestalosti takvog stava za njima slede Crnogorci, premda su u ukupnom uzorku zastupljeni u malom broju. Sa druge strane, oni koji smatraju da je potrebno učiti jezik nacionalne manjine u okruženju upravo su pripadnici nacionalnih manjina. Na prvom mestu su Mađari (u 59,8% slučajeva), Slovaci (46,2%), Hrvati i Jugosloveni (po 38,6%). Sasvim je očekivano da se ne razlikuje ni kvalitet podataka kada je reč o poređenju konfesionalne pripadnosti ispitanika. Protiv učenja jezika nacionalnih manjina su u 60,4% pripadnici pravoslavne konfesije i 23,8% pripadnici katoličke konfesije, dok su za učenje jezika manjina u 19,9% slučaja pravoslavci i u 53,4% slučajeva katolici. Do sličnih zaključaka dolazili smo i u drugim slučajevima kada su se upoređivali podaci o jezičko-kulturnim stavovima pripadnika većinskog i manjinskih naroda.

O čemu nam zapravo govore rezultati sociološkog posmatranja ovog minucioznog pitanja u okviru kompleksnih značenja multikulturalnosti u Vojvodini? Poznato je da prostor Vojvodine predstavlja istorijsku mešavinu različitosti kulturne, jezičke, religijske i etničke prirode. Kolektivi, kao nosioci tih različitosti, oduvek su u društvenom, ali i fizičkom prostoru Vojvodine zauzimali određena, mada ne i stalna mesta. U zavisnosti od političkih, ekonomskih, kulturnih – u najširem smislu reči društvenih – uslova menjala se i pozicija sa koje su se ti uticaji rasprostirali na okruženje. Jasno je da su snažniji uticaji oduvek bili oni koje su emitovali pripadnici većinskog naroda. Tako se i celokupni ovi rezultati mogu posmatrati i kao oblici uticaja koji su nastali u interakciji većinskog i manjinskih naroda. U pogledu tih uticaja, njihove društvene, ali prostorne distribucije, Vojvodina se ne može smatrati jedinstvenim područjem. Već u zavisnosti od istorijskih procesa 'nameštanja' naroda u prostoru, s jedne strane, i njihovog pozicioniranja u okvirima aktuelnih društvenih tokova, s druge strane, zavisio je i njihov trenutni značaj. Time se hoće reći da i položaj manjina u odnosu na većine u ma kom sociološkom preseku, predstavlja meru tih pozicija.

Literatura

Čabarkapa, Lazar (1999): *Kulturni identitet i pluralizam potreba*, Prometej, Novi Sad

Dolmear, Fred (2001): "Demokratija i multikulturalizam", *Treći program Radio-Beograda*, 111, RTS, Beograd, 252-272.

Kimlika, Vil (2001): "Sloboda i kultura", *Treći program Radio-Beograda*, 111, RTS, Beograd, , 153-218.

Kimlika, Vil (2002.): *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad

Lošonc, Alpar (2000): "Zašto je teško teoretizovati multikulturalnost?", *Habitus,* Centar za multikulturalnost, br. 2, 201-213.

Mesić, Milan (2006): *Multikulturalizam*, Zagreb, Školska knjiga

Pušić, Ljubinko (1987):*Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini tokom 19. i prve polovine 20. veka*, Matica srpska, Novi Sad

Pušić, Ljubinko (1998): "Apologije seoskog i gradskog", *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 104-105, Matica srpska, Novi Sad, 201-209.

Pušić, Ljubinko (2000): "Jezik grada", u: Ondrejovič, Slavomir (ed.), *Mesto a jeho jazyk*, Sociolongvistica Slovaca 5, Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie VIED, Bratislava, 28-42.

Pušić, Ljubinko (prir.) (2003): *Urbana kultura: osnova održive multikulturalnosti*, SAS i Filozofski fakultet, Novi Sad

Pušić, Ljubinko (2003a): "Jedna dilema stanovnika Vojvodine: Ostati ili otići", *Sociologija* Vol. XLV, No. 2, 141-154.

Pušić, Ljubinko (2005): "O prednostima života u Novom Sadu: mišljenje stanovnika Vojvodine", *Sociološki pregled*, God. XXXIX, No. 4, 383-399.

Smit, Antoni, D. (1998): *Nacionalni identitet,* XX vek, Beograd

Spiegel, E. (1992): "Cultural Identities in the Urban and Regional Context: A Challenge to Spatial Planning", ISOCaRP, Final Report, Cordoba, 33-40.